

Ganthem kyrka

Karaktärisering 2019

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0047

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2021/007471.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Ganthen socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	8
Kyrkogårdens huvuddrag	8
Historik.....	9
Nulägesbeskrivning	11
Kyrkobyggnaden.....	20
Kyrkans huvuddrag.....	20
Byggnadshistorik	23
Nulägesbeskrivning	27
Restaureringar	66
Arkeologi	71
Kyrkan	71
Värdering	72
Allmänt.....	72
Bruksvärden	74
Kyrkobyggnaden.....	75
Kyrkans inventarier	75
Kyrkogården	76
Händelselista Ganthen kyrka.....	77
Lagskydd.....	80
Källor och litteratur.....	82
Otryckta källor.....	82
Tryckta källor.....	82
Kartor	82

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt att notera spår av förändringar som har gjorts och att observera kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bild databasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

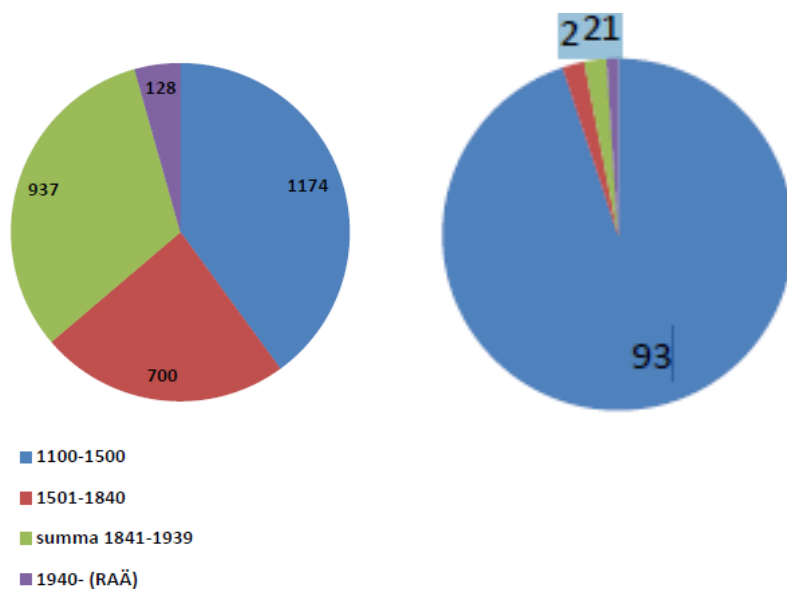
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgs kyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpussatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Ganthen socken

Ganthen kyrka ingår i Romakloster pastorat. Den är belägen på mellersta Gotland, ca 25 km från Visby. Socknen omfattar både jordbruks- och skogsmarker. År 2019 var invånarantalet 114.

Kyrkomiljön

Ganthen kyrkogård är belägen vid landsvägen mellan Dalhem och Norrlanda, på västsidan av en i landskapet markant höjdsträckning. Kyrkan omges av mindre åkermarker och skog i norr, öster och söder. I väster nedanför höjdsträckningen, finns vidsträckt jordbruksmark. I sydväst ligger den tidigare skolan.

Ganthen kyrkomiljö fotograferad 2019. Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården

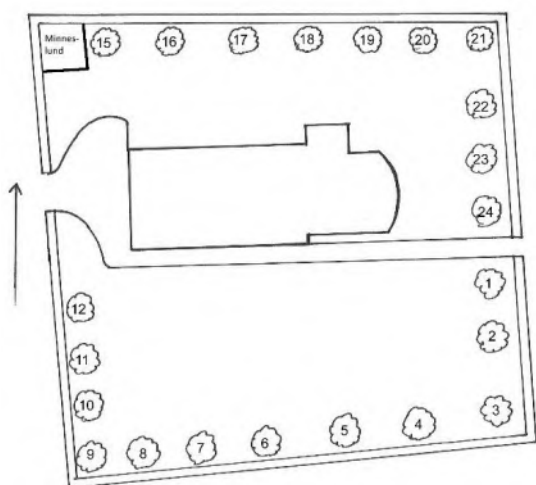
Kyrkogårdens huvuddrag

Ganthen kyrkogård är i det närmaste kvadratisk, vilket även kan vara den medeltida utformningen. Gravarna är placerade såväl söder som norr om kyrkan.

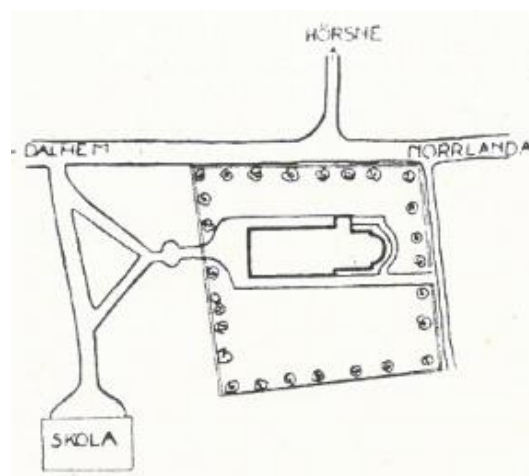
Kyrkogården är omgiven av en mur av kalksten samt en trädkrans av askar innanför muren. Tidigare låg huvudingången till kyrkogården i väster. En väg ledde in i nuvarande parkområde där den delades, varav en väg ledde till kyrkogården och en till skolan (se situationsplan nedan från 1952).

Ganthen kyrka och kyrkogård fotograferad från väster. Foto Pär Malmros, Visby stift 2019.

Situationsplan 2019. Gotlands Museum. Reviderad 2019.

Situationsplan 1952. Ur Sveriges kyrkor 1952.

Historik

Skattläggningskartan från 1752 visar Ganthen kyrka. Det har troligtvis aldrig funnits någon prästgård. Kyrkomiljön omges av åkermarker i väster, öster och nordost. I norr finns vidsträckt ängs- och betesmarker. Laga skiftes karta från 1888 visar att kyrkogården har den närmast kvadratiske form som den har idag.

År 1759 omtalas att kyrkogården har ett äldre plank. År 1835 beslutades att omgärningen skulle bytas ut. År 1876 beslutades om en ny mur och nya grindar. Samma år ersattes en stiglucka i väster av enkla grindar. En visitation nämner askplanteringar 1878, av dessa finns inte några träd kvar.

Skattläggningskarta från 1752.

Laga skiftes karta från 1888. Kartan visar att kyrkogården har samma utsträckning som idag.

Ganthen kyrkogård. Söder om kyrkan syns flera grässkullegravar. Foto Olof Sörling troligen ca 1890. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Ganthen kyrkogård. Närmast syns muren mot landsvägen. Kring koret löper en grusad gång. På kyrkogården finns en bänk. Foto Eric Fant 1930. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Ganthen kyrkogård har en närmast kvadratisk form. Den är omgiven av en mur av kallmurad kalksten. Det finns två ingångar, en i öster och en i väster från parken vid den tidigare skolan. Båda ingångarna har dubbla järngrindar, utformade med kors på ovandelen, och med grindstolpar av sandsten.

En gång av grus leder från den östra till den västra grinden. Under första delen av 1900-talet och kanske tidigare fanns även en smal gång som löpte längs koret. I övrigt saknas gångar. Framför västportalen finns en grusad yta. Kyrkogården har två målade belysningsstolpar av järn, placerade i de sydöstra och sydvästra delarna av kyrkogården.

Kyrkogården omges av en trädkrans bestående av hamlade askar (nr 1-24), (se situationsplan s. 8). Solitära träd saknas. De äldsta träden på kyrkogården är planterade i början av 1900-talet och övriga träd i mitten av 1900-talet.

De flesta gravarna är placerade söder om kyrkan, men det finns också gravar norr om kyrkan.

En minneslund flyttades 2014 till nuvarande plats i den nordvästra delen av kyrkogården.

Ganthen kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan. Foto Pär Malmros, Visby stift 2019.

Ganthem kyrka fotograferad från nordost. Kyrkogården omgärdas av en mur av kallmurad kalksten och en trädkrans med ask. Foto ES 2019.

Ingången från väster i nuvarande skolhuspark. Tidigare var detta huvudingången. Foto ES 2019.

Ingång från öster. Foto ES 2019.

Ingång från väster. Tidigare låg huvudingången till kyrkogården i väster och den nuvarande grusade vägen i parken ledde fram till kyrkan. Foto taget från öster, ES 2019.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Framför kyrkan finns en grusad gårdsplan. Foto ES 2019.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Gravvårdar av olika karaktär är spridda över hela kyrkogården. Foto ES 2019.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2019.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2019.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2019.

I den nordvästra delen av kyrkogården finns en minneslund anlagd 2014. Foto ES 2019.

Smal liggande kalkstenshäll med avfasad ram från 1811. Gravvården är utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och den nu försvunna titeln 'sexman'. Sexman var en förtroendeman som hade till uppgift att övervaka kyrkans och prästgårdens underhåll, samt tukt och ordning. Stenen skall enligt uppgift ha återfunnits under ett uthus öster om kyrkogården och lagts på sin nuvarande plats. Foto ES 2019.

Gravvård av röd kalksten från 1909 med spetsig hjässpunkt och horn. Den är utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2019.

Gravvård av stående kalksten från 1917 med skulptural överdel och spetsig hjässpunkt. Den är utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2019.

Gravvårdar i trä från kyrkogården, efter 1865/1871. De är utpekade som kulturhistoriskt värdefulla med ett mycket högt värde eftersom de är i trä och har hög ålder. Foto ES 2019.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

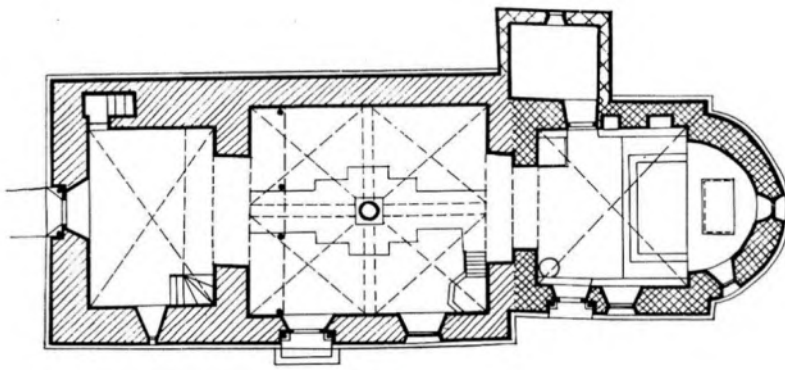
Ganthers kyrka är en samlad romanskt präglad anläggning som består av ett kor med absid i öster, ett större och bredare långhus samt i väster ett högt torn av samma bredd som långhuset, krönt av trubbiga gavlar och spetsig spira, samt en sakristia från 1900-talet. Tornets ovanliga bredd, de delvis aldrig överkalkade kalkmålningarna, den medeltida klockan, dopfunten och altaruppsatsen på Historiska museet hör till sådant som brukar kunna uppmärksammas kring kyrkan. Kyrkan är en välbevarad medeltida byggnad. Av de tre portalerna utgör den västra huvudportal, vilket den synes ha gjort sedan åtminstone 1800-talet. Kyrkorummet är välvt, i långhuset kring en reslig kolonn som berikar rörelsen i rummet genom sin placering mitt i kyrkans längdaxel. De romanska formerna, de kraftigt tecknade kalkmålningarna på väggarna, de ljusa 1880-talsbänkarna och den rundvälvda absiden med sin altaruppsats med gavlar och fialer ger sina bidrag till rummets karaktär.

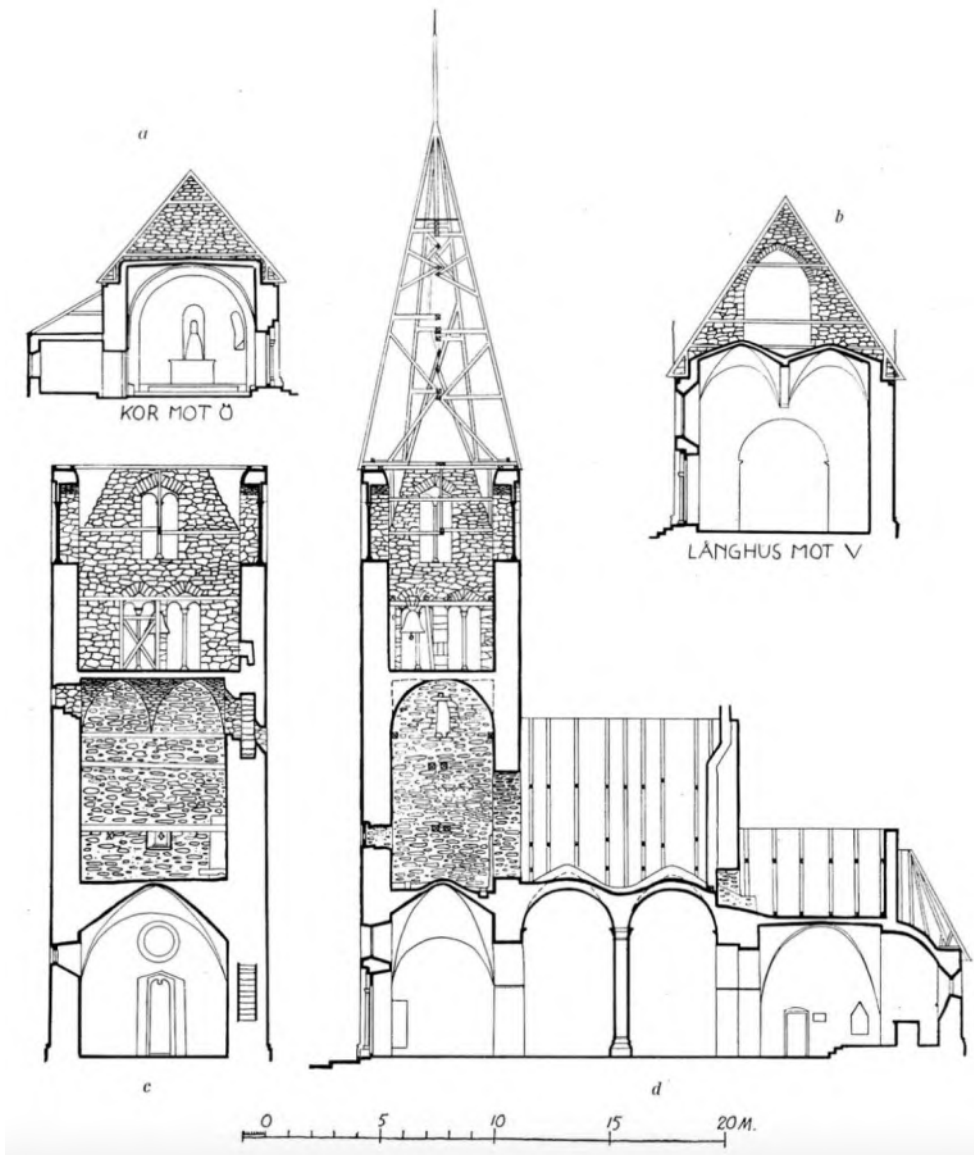
Exteriör från nordöst.
Foto JL 2019.

Exteriör från sydöst. Foto JL 2019.

Plan. Uppmätning Bo Lindwall 1939. Efter Sveriges Kyrkor, Gotland IV:2, volym 66.

Sektionsritning. Uppmätning Bo Lindwall 1939. Efter Sveriges Kyrkor, Gotland IV:2, volym 66

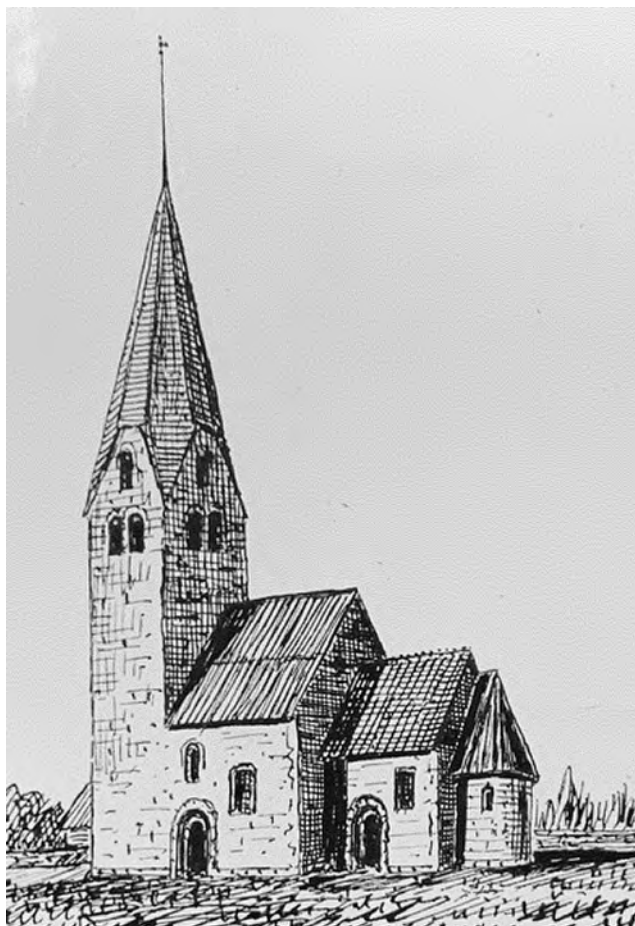
Byggnadshistorik

Kyrkans äldsta del är absidkoret, som byggdes under sent 1100-tal. Inget är känt om någon tidigare byggnad, men det kan förmodas att koret inte var den första kyrkoetableringen på platsen utan att det kan ha stått en äldre byggnad, rimligen en träkyrka här eller i närheten. Vissa trävirken på långhusvinden samt avtryck i murbruket av valvslagningsbrädor hämtade från faltak, varav enstaka brädor ännu sitter kvar i tornet, kan vara från träkyrkan om de inte kommer från koret. Även om koret rimligen var tänkt att följas av ett långhus i väster, skapades inga förtagningar för detta söder och norr om triumfbågsmuren, utan korets sockel drogs ut till korets västra hörn. Koret förefaller ursprungligen ha haft öppen takstol med senare kapade bindbjälkar över rummet, och först senare ha fått sitt valv, ett så kallat romerskt kryssvalv, som inte har samma stigning mot mitten som kyrkans andra valv.

Under 1200-talets förra hälft och mitt följde långhuset och tornet i ett sammanhang, möjligen med kortare avbrott mellan byggnadsetapperna. När långhuset och tornet byggdes restes inte triumfbågsmuren runt och över korets triumfbågsmur utan lades på en egen grund mot korets västra yttervägg. Triumfbågen har därför två steg, där den smalare och lägre bågen är den äldre, från korets byggnadstid. Långhuset fick en brantare takresning, men att skillnaden mot koret inte var ett provisorium utan var tänkt att bestå framgår av de tre ljusgluggar som sattes in prydligt i långhusgaveln ovanför kortaket. Höjdskillnaden ger också exteriören en ökad stegring från koret till tornet.

Tornets murverk visar inga tydliga byggnadsskarvar, men den rektangulära formen, som ger utrymme för olika tolkningar och förklaringar, synes inte ha varit avsedd att förenas med en tornhuv utgående på för Gotland vanligt sätt med fyra gavlar. Men planerna kan ha ändrats utan att något större byggnadsuppehåll inträffat. Gavlarnas avkortade form kan tyda på någon senare ombyggnad men kan också vara en ursprunglig lösning för att underlätta för bygget av tornhuv, eftersom det rektangulära tornet torde ha komplicerat beräkningarna genom att gavlarnas fått olika bredd och takvinkel.

Förändringarna var sedan få. Fönstren i långhus och kor förstorades, troligen under 1700-talet. Deras enkla rektangulära form ändrades till rundbågig 1882 samtidigt som ett rosettfönster (senare igensatt) tillkom över västportalen och kyrkan försågs med ny inredning. En brand år 1900 begränsades till tornhuv som återuppbyggdes efter den gamlas form. År 1930 byggdes efter ritningar av arkitekten Knut Nordenskjöld en sakristia med pannrum i källaren, placerad i traditionellt läge på korets norra sida.

Exteriör från sydöst 1864, sannolikt uppdaterad renritning efter teckning från 1840-talet. Tuschteckning av Per Arvid Säve (beskuren). ATA. Nedan exteriör från sydöst. Foto Olof Sörling, troligen ca 1890. De förstörade fönstrens dåvarande rektangulära form framgår. RAÄ, Kulturmiljöbild. Ommurningen kring de 1882 förändrade fönstren framträder i spritputsen från 1857. Taken täcks av tegel, med falar på absidtaget, dock med en läggning som cirka 1900 ersattes av den nuvarande.

Tornet sett från väster. Bilden visar tornhuvens form innan den brandskadades 1900 och att den nya från 1901 följde den gamlas form. Spritputsen är från 1857. Rosettfönstret från 1882 med masverk ritades av Emil Langlet och sattes igen troligen 1966–67. Foto Oscar Almgren 1899. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Exteriör från sydöst. Bilden är daterad 1900, men rimligare är att den är från 1902, då den förefaller visa den nya tornhuven som fastställdes i juni 1901. Foto J. W. Hamner. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkan är byggd av tuktad kalksten med finare huggen sten i omfattningar, socklar och hörnkedjor. Murarna är fogstrukna, vilket infördes 1966–67 då delvis nedfallen spritputs från 1857 togs bort. Taken täcks av faltak; före 1995 och sedan 1852 låg tegeltak på kor och långhus. Kyrkans tre portaler är alla rundbågiga, liksom fönstren, även om de större fönstren fått sin form på 1800-talet. Det vittnar inte om någon utdragen tillkomsthistoria och de blottade murarna innehåller inga synliga rester som skulle ha avslöjat att en murad tidigare kyrka skulle ha stått på platsen.

Absiden från öster. Foto JL 2019.

Korportalen. Foto JL 2019.

Relief vid långhusportalens östra sida.
Foto ES 2019.

Långhusportalen och det västra av långhusets båda fönster. Foto JL 2019.

Tornets och långhusets fasader sedda från nordväst. Foto JL 2019.

Törnportalen. Foto JL 2019.

Tornet från nordfasad. Märk långhusets förlängda remstycke. Den rektangulära gluggen nedanför ljudgluggarna har troligen avsetts för ett rep för klämtning i en klocka Foto JL 2019.

Ljusglugg i tornets västfasad. Foto JL 2019.

Sakristian från 1930, sedd från öster och norr. Foto JL 2019.

Absidkoret från nordöst innan sakristian uppfördes. Foto Erik Fant 1930. RAÄ, Kulturmiljöbild

Interiör

Kyrkorummets murar och valv är putsade och kalkade, varav några med putsytor som aldrig varit överkalkade. De rundvälvda triumf- och tornbågarna både delar upp och förenar rummet. Ljuset faller in från söder genom de stora fönstren på långhusets och korets södra sida. I långhuset finns kraftfullt tecknade kalkmålningar, huvudsakligen från 1400-talets mitt, medan delar, som kvadermålning kring triumfbågen, kan vara äldre. Huvuddelen är utförd av den anonyme Passionsmästraren, både som sviter ur Jesu lidandes berättelse och som mer självständiga gestalter. I kyrkans västra del förekommer putsristningar. Runt koret löper en låg murad ursprunglig sittbänk. Golven i hela kyrkan är av trä.

Sakristian är liten med platt tak och litet rundbågigt fönster mot norr. Källarvåningen med ingång utifrån på sakristiebyggnadens östra sida har rymt ett pannrum. Tornuppgången i ringkammaren leder till en brant trappa i norra muren. Den mynnar i den första övervåningen där en stor spetsbågig öppning mot långhusvinden är igensatt av bräder. Det höga rummet, tornets första övervåning, har trots sin höjd troligen inte indelats i våningar. Ett högt beläget trädäck avslutar rummet uppåt. En ny brant stentrappa tar vid upp till klockvåningen, men passerar en ursprunglig öppning in mot det låga men välvda förvaringsrum för olika äldre föremål som ligger omedelbart under klockvåningen och vars tidigare saknade golv är återställt på 1990-talet. Rummet är välvat med ett valv som på olika sätt gör det lätt att läsa av konstruktionen, bland annat sitter enstaka skålbräder (formbräder för valvslagningen) kvar.

Klockvåningen är rymlig och även hög, om än genomskuren av tornspirans konstruktion och av trappan från 1990-talet med vilplan. En murad ursprunglig nisch med svårtolkad förklaring är placerad i murpelaren mellan de norra ljudgluggarna. Tornhuvens övre del är rest ovanpå en krans av remstycken, lagda på torngavlarna. Vinden över kor och långhus utmärks av takstolar från olika tider, men med inslag som skall ha bevarats sedan byggnadstiden. Korets västra gavelröste, som är nedrivit till i nivå med valvet, har förstärkts med armerad betong på 1960-talet då också en ny passage in till den tidigare avstängda absidvinden togs upp. I valvtoppen på ovansidan av långhusets två östra valv – alltså inte korvalvet som det anges i texter om kyrkan – sitter i vardera ett svarvat trästycke som brukar tolkas som ljudkruka, en akustisk förstärkare. Placeringen på valvets ovansida, i långhuset och materialvalet trä skiljer dem kraftigt från motsvarande ljudkrukor i t.ex. Akeback. Då återanvänt trämaterial förekommer i kyrkan kan även dessa ha haft annan tidigare funktion innan de användes som slutsten och öppnar upp för andra tolkningar än ljudkrukor. De har förmodligen ursprungligen gått igenom hela valvet och synes till sin konstruktion närmast identiska med klocklinornas sturkar, träfodring. Möjligen har de burit ljuskronor.

Interiör mot öster. Foto JL 2019.

Interiör mot väster. Foto JL 2019.

Interiör mot sydöst. Foto JL 2019.

Interiör mot väster. Foto JL 2019.

Kolonnbas i långhuset.
Foto JL 2019.

Korets interiör mot söder med insidan av korportalen. Foto JL 2019.

Triumfbågens södra vederlag och korets sydvästra hörn. Foto JL 2019.

Interiör mot nordöst med bevarade kalkmålningar från 1400-talet. De konserverades 2017. Foto JL 2019.

Kalkmålningar på långhusets norra mur av "Passionsmästaren" vid 1400-talets mitt, till stora delar aldrig överkalkade. Konserverade år 2017. Foto ES 2019.

Tronande Kristus, detalj av kalkmålningar på långhusets norra mur. Foto JL 2019.

Själavägningen, kalkmålning från 1400-talet i långhusets sydöstra hörn. Foto ES 2019.

Långhusets södra mur med kalkmålningar från 1400-talet och målad inskrift från 1695. Foto ES 2019.

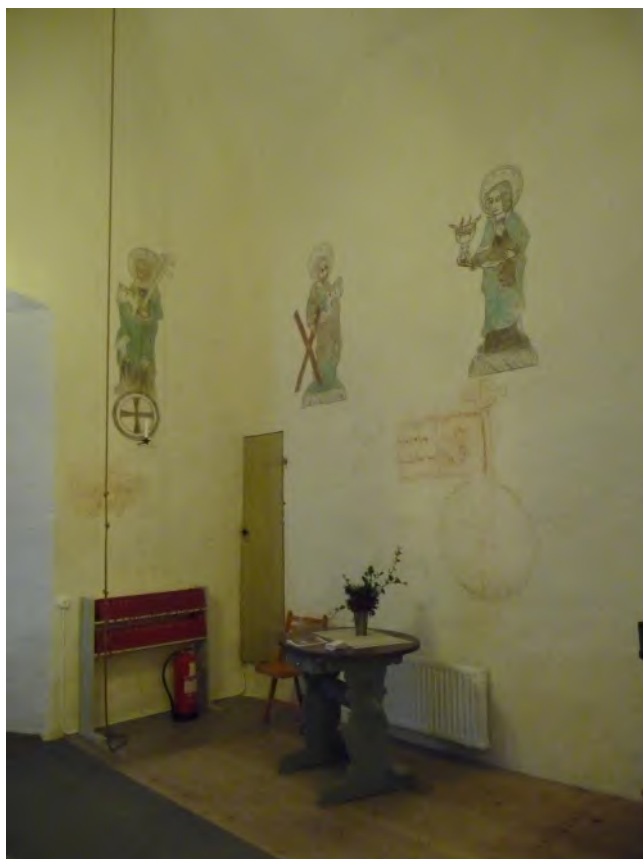
Putsristning i tornportalens norra smyg. Foto JL 2019.

Sakristian, interiör mot norr och söder. Foto JL 2019.

Sakristians källarvåning, tidigare pannrum, mot väster. Foto JL 2019.

Ringkammaren mot nordväst med uppgång till torn och vind samt med aldrig överkalkade kalkmålningar av apostlar från 1400-talets mitt. Kalkmålningarna konserverades 2017. Foto ES 2019.

Tornets nedersta trapplopp sett mot väster och nedåt. Foto ES 2019.

Ljusglugg åt norr i torntrappans nedersta lopp.
Foto JL 2019.

Tornets första övervåning mot öster med
trappans mynning och med brädvägg i den
stora öppningen mot långhusvinden. Foto JL
2019.

Tornets första övervåning sedd uppåt mot sydöst. Foto JL 2019.

Tornets övre trapplopp, sett uppåt mot öster. Foto JL 2019.

Kanonkula av järn, tornets första övervåning. Foto ES 2019.

Tornets tredje övervåning, sedd mot söder. Återskapat som rum när det sedan länge saknade golvet lades in 1995–96. Foto JL 2019.

Tornets tredje övervåning, sedd mot norr. Öppningen över dörren är sannolikt ett led i en anordning av hål och genombrytningar för att kunna klämta en klocka nedifrån marken. Foto JL 2019.

Tornets tredje övervåning sedd mot sydväst med tvärställda valvkappor och en kvarsittande längre skälbräda. Foto JL 2019.

Tornets tredje övervåning. Kvarsittande skälbrädor som visar hur formen för valvslagningen byggdes upp med längre brädor för det längsgående valvet med kortare för de tvärställda valvkapporna. Den hitre brädan har skårer som visar att den tidigare ingått i ett faltak. Foto ES 2019.

Kvarsittande sturk, träskoningen av hålet genom valvet över tornets tredje övervåning för klockans draglina. Foto JL 2019.

Tornets tredje övervåning, sedd mot nordöst. Gravvårdar av trä från kyrkogården. Av valvet framgår att en mindre konsol förbereddes under murningen av väggarna, medan resten av valvet slogs med en uppbyggd träkonstruktion som underlag. Foto JL 2019.

Klockvåningen sedd mot sydväst. Foto JL 2019.

Klockväningen sedd mot nordöst. Dörren är trappans mynning. Trälådan utgör tak för trappan. Observera nischen i pelaren mellan ljudgluggarna mot norr. Foto JL 2019.

Nisch mellan ljudgluggarna åt norr. Foto ES 2019.

Klockvåningen sedd uppåt mot sydväst. Foto JL 2019.

Gavlarna kring de övre ljudgluggarna, sedda mot nordväst. Foto JL 2019.

Tornspirans stjärnformade botten samt remstycken som lagts horisontellt på de avskurna torngavlarna. Foto JL 2019.

Korets vind, nordöstra hörnet. Takstolens nedre del bearbetad med yxa och har tolkats som avkapad tidigare bindbjälke i en öppen takstol. Korets romerska kryssvalv sett ovanifrån. Valvets sidor är dragna upp högt över korets sidomurar. Foto JL 2019.

Korets vind sedd mot öster med öppning till absidens vind, upptagen på 1960-talet. Murens puts och detaljer i takstolens konstruktion kan tala för att rummet ursprungligen haft öppen takstol. Foto JL 2019.

Absidens vind med ovensidan av hjälmvalvet. Foto JL 2019.

Korvinden mot väster med rundvälvd båge i långhusets östra mur. Korets västra mur synlig som murstenar strax ovan valvet. Betongförstärkningen från 1960-talet. Foto ES 2019.

Långhusvinden sedd mot öster. Foto JL 2019.

Långhusets nordöstra valv. Trästycke infogat som slutsten i långhusets båda östliga valv. Foto JL 2019.

Trästycket i valvet i närbild. Okänd funktion, men har tidigare förklarats som ljudkruka. Foto ES

Kvarsittande ställningsvirke (?) i långhusets östra mur. Möjligen del av tidigare taknock. Foto JL 2019.

Ljusglugg i långhusets östra gavelmur. Foto JL 2019.

Fast inredning och inventarier

Altaret i absidkoret är det medeltida, och underlag för ett retabel från 1900 som Carl Wilhelm Pettersson ritat och utfört som fri kopia av den altartavla från 1300-talets förra hälft som såldes till Historiska museet i Stockholm. Södra sidoaltaret i långhuset är bevarad under predikstolen. Av murnischer har den nära korets nordöstra hörn järnbeslagna dörrar. Predikstolen från 1665 målades 1729. Ljudtaket från 1700-talet övertogs 1751 från Fole kyrka. Altarringen och den öppna bänkinredningen från 1882 ritades av arkitekten Emil Langlet. En skärmvägg i ringkammaren till förvaringsrum skapades år 2017 av delarna från den till sakristia ombyggda tidigare korbänken.

Triumfkrucifix från 1200-talets förra hälft. Dopfunt från 1100-talets slut, tillskriven ”Hegvald”. Orgeln byggdes 1967 av Grönlunds orgelbyggeri. Klockan från 1400-talet klarade branden i tornet år 1900. En ornerad medeltida offerstock och en kyrkstöt kan nämnas, samt, som mer udda, en kanonkula från 1700–1800-talet.

Interiör av koret mot öster. Foto JL 2019.

Den medeltida altartavlan, ett retabel från 1300-talet, på plats i kyrkan innan den överlämnades till Statens historiska museum och ersattes av en ny, ritad av Carl Wilhelm Pettersson, Flyglarna är visuellt kortade genom att hörntourellerna är ställda något framför, vilket talar för att altartavlan inte riktigt rymdes i absiden, för att tourellerna anskaffades utan kontroll av måtten eller för att ge helheten bättre proportioner. Foto Olof Sörling omkring 1890. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Retabelt från 1300-talets förra hälft, som det ställts upp i museets fasta utställning. Foto 1945. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Altaruppsats från 1900, ritad av Carl Wilhelm Pettersson som en något fri kopia av kyrkans medeltida retabel från 1300-talet. Foto JL 2019.

Interiör av kyrkan mot sydöst vid triumfbågen. Foto JL 2019.

Predikstolen från 1665. Foto JL 2019.

Bänkinredningen från 1882. Foto JL 2019.

Orgel från 1967 och långhusportalens innersmyg.

Korets norra mur, sedd mot väster. Närmast medeltida väggsåp med järnfodring, ursprungligen möjligen sakramentsåp. Längre bort ingång från 1930 till sakristian. Nedan murad avsats, förmodligen avsedd som sittbänk med motsvarighet på koret södra mur. Foto JL 2019.

Ringkammaren sedd mot sydväst. Skärmvägg kring förvaringsrum, byggd 2017 med infogade delar av den tidigare korbänk som före 1930 utgjorde sakristia i koret. Till vänster brudbänk från 1700-talet. Foto JL 2019.

Triumfkucifix, 1200-talets förra hälft. Foto JL 2019.

Dopfund av "Hegvald" från sent 1100-tal. Foto JL 2019.

Dopfund ur annan vinkel. Foto JL 2019.

Klocka från 1400-talet. Foto JL 2019.

Restaureringar

En övergripande restaurering genomfördes 1882 efter ritningar av arkitekten Emil Langlet. Långhusets och korets förstoraade fönster fick ny omfattning, ett rundfönster togs upp över västportalen och yttertaken lades om. Kyrkan fick läktare, ny bänkinredning och ny altarring. Tornhuvuven nybyggdes 1901 efter att ha skadats i brand 1900 varvid klockan ramlat ner på valvet, men klarat fallet. Nils Pettersson ritade spiran som följer den gamla trots diskussioner om att bygga på gavlarnas spetsar.

Sedan följer ett par mer punktinqtade insatser. En glasad vägg avskilde 1913 ringkammaren till vapenhus. 1930 tillkom sakristian och den tidigare sakristiebänken i korbänken byggdes om. En desto mer samlad restaurering genomfördes 1966–67 efter förslag av domkyrkoarkitekten Eiler Græbe. Förutom puts-, fasad- och takarbeten förstärktes korets murar ovan valvet. 1913 års trävägg i tornbågen revs, liksom läktaren medan en plan att ersätta de öppna bänkarna med stolsinredning inte genomfördes. Kalkmålningar som var överputsade togs fram av Erik Olsson Sanda. År 1995–96 genomfördes en inre och yttre restaurering av arkitekten Jan Utas, omfattande puts- och takarbeten, konservering, vissa inredningsarbeten m.m.

En huvudsakligen invändig restaurering företogs år 2017 efter program av Jan Utas. Den innebar invändig rengöring av muralt måleri och odekorerade putsytor, dekorerad fast sten, fasta träföremål. Ett nytt elsystem installerades och en värmesystemet kompletterades. Samtidigt vidtog man en översyn av fasadernas fogar som lagades och kompletterades vid behov och konserverade kyrkans huggna sockel. Ett utrymme för förvaring skapades i ringkammarens södra del med en skärmvägg av den tidigare korbänk som före 1930 utgjorde sakristia. Sakristian har försetts med ny skåpinredning för textilförvaring efter förslag från firma Lotine 2006.

Interiör av koret mot norr och öster. Foto Anders Roland 1910 resp. Einar Erics 1914. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster efter restaureringen 1882. Den nya bänkinredningen grupperas kring mittkolonnen och lämnade ingen gång till långhusportalen, utan tornportalen är odiskutabel huvudingång. Den nya läktaren sträckte sig inte in i ringkammaren. Till höger syns dåvarande sakristian innanför korbänken. Foto Olof Sörling omkring 1890.

Kalkmålningar på långhusets norra mur, räddade från planerad övermålning 1881. Foto Olof Sörling omkring 1890.

Interiör mot väster före restaureringen 1966–67. Triumfkrucifixet är uppsatt på trabes 1928. Korbänkens skärm står kvar framför ingången till sakristian från 1930. Ringkammaren avskiljs sedan 1913 av en glasad vägg. Foto Eiler Græbe (?) 1951. ATA, Kulturhistoriska byråns foton.

Interiör mot väster av långhusets södra sida före restaureringen 1966-67. Bänkinredningen är anpassad efter kolonnen, kalkmålningen är ursparad i putsen och långhusportalen har ett fönster. Foto Eiler Græbe (?) 1951. ATA, Kulturhistoriska byråns foton.

Korets nordvästra hörn före restaureringen 1966-67. Bänkskärmen från den sakristiebänken står kvar framför ingången till 1930 års sakristia. Foto Eiler Græbe (?) 1951. ATA, Kulturhistoriska byråns foton.

Ringkammaren sedd mot nordöst, avskild till vapenhus med skärmvägg från 1913 bakom orgelläktaren, riven vid restaureringen år 1966-67. Foto Eiler Græbe (?) 1951. ATA, Kulturhistoriska byråns foton.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Kyrkan

Det finns inga registrerade fornlämningar på fastigheten Kyrkogården 1:1 men några meter söder om den ligger tre gravar¹. Ytterligare 100 m söder om ligger ett större gravfält och det är troligt att gravfältet sträcker sig upp till fastighetsgränsen och att de tre gravarna tillhör detta².

I ett brev till Kungliga Vitterhets akademien nämns fynd av skelettdelar som återfunnits under golvet i långhuset 1931. Benen besiktades av O. V. Wennersten som menar att benen kommer från gravar som skadats vid tidigare renovering av golvet³.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom

¹ L1976:747-748 & L1976:994 (Ganthen 64:1-3)

² L1976:799 (Ganthen 28:1) Gravfält

³ Wennersten 1931

dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobygandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvärdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsöcknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kinningsstenar beredda i klockvåningen för det ringnings sätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren 2019 ställdes i 16 kyrkor i Romaklosters och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för slakten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Kyrkan har ett stort värde som i det närmaste intakt bevarad medeltida byggnad. Kyrkorummet har en intagande form med nätta och fina proportioner med absidkor och långhus kring en mittkolonn.

Att kalkmålningarna till stora delar inte varit överkalkade och därför inte skadats av överputsning och framtagning är mycket ovanligt. Ur forskningssynpunkt har de värde genom att de bidrog till att forma bilden av medeltida kalkmåleri i Sverige eftersom de flesta kalkmålningar är framtagna efter att måleriet började utforskas.

Rummet har äldre inventarier av stort konsthistoriskt värde, som dopfunten och triumfkrucifixet. Den öppna bänkinredningen sattes in vid en tid då bänkdörrar lite polemiskt betraktades som rester av en önskad tidigare socialt rangordnad placering i rummet. Altaruppsatsen utgör en kopia av den altartavla som såldes till Historiska museet, men formad av Carl Wilhelm Pettersson till ett självständigt arbete utifrån hans kunskap om de medeltida gotländska kyrkorna.

Tornets övervåningar med murtrappor och särskilt den välvda kammaren under klockvåningen med kvarvarande konstruktionsdetaljer från välvningen och dess där bevarade inventarier.

De märkliga inmurade bearbetade trästyckena på långhusvinden, som de s.k. ljudkrukorna.

Kyrkans inventarier

Kyrkan har ett par anmärkningsvärde medeltida inventarier. De främsta av dem som finns i behåll i kyrkorummet utgörs av dopfunten, som är utförd av den mest kände av de gotländska dopfontsmästarna, ”Hegvald”, samt av triumfkrucifixet. Båda är tillverkade under sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal. En medeltida offerstock med skuren dekor finns i behåll liksom en

processionsstav, som senare användes som kyrkstöt. Klockan i tornet göts på 1400-talet och klarade branden i tornet år 1900.

Yngre föremål att lyfta fram är predikstolen från 1600-talet samt altaruppsatsen, tillverkad av Carl Wilhelm Pettersson 1902 som en fri kopia av kyrkans medeltida retabel. Retablet, som nu finns på Statens Historiska Museum, ingår där i basutställningen för gotisk bildkonst. Det tillverkades sannolikt i Lübeck strax före 1300-talets mitt och utgör ett centralt verk i bevarat måleri på trä från 1300-talet i Sverige.

Kyrkogården

Kyrkogården tillhör Gotlands minsta kyrkogårdar. Den har i det närmaste en kvadratisk form och har sannolikt bevarat storleken sedan medeltiden. Kyrkogårdens storlek reflekterar socknens befolkningsstruktur och att Ganthem troligen aldrig haft någon prästgård utan varit ett annex till Dalhem.

Kyrkogården har bevarat kallmurade kalkstensmurar från medeltiden.

Det enkla gångsystemet med ett enkelt gångsystem med en enkel gång ger en stärker kyrkogårdens ålderdomliga karaktär.

I och med att kyrkobyggnaden är mäktig och hög, och upptar en stor del av kyrkogården ger trädkransen en rumskänsla och lummighet som balanserar den stora byggnadens murade fasader.

Åtta gravvårdar är upptagna i kyrkogårdsinventeringen 1996 som kulturhistoriskt värdefulla, extra värdefulla är de två gravvårdarna av trä (placerade i tornet). Vid en uppföljande inventering 2014 angavs 19 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

De gamla träden bör om möjligt bevaras. Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Ganthem kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Ganthen kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	REF.
s. 1100-tal	Nuvarande koret och absiden byggdes (GK; SvK anger 1180).	
o.1200	Dopfont av "Hegvald" (GK; SvK anger o 1100). Triumfkrucifix (GK; SvK anger o 1210).	
1210	Byggnadsår enligt Strelow (SvK).	
t. 1200-tal	Nuvarande långhuset byggdes. Tornet påbörjades (GK; SvK anger 1210).	
o. 1250	Tornet fullbordades (GK; SvK anger 1230-talet).	
1300-talet	Retabel, nu i SHM (GK).	
1400-talet	Muralmålningar i långhuset (GK). Kyrkklocka (SvK; GKR anger o 1450).	
1655	Predikstol (GK; SvK och Hilfelng anger 1665)).	
1600-tal	Korbänk, även använd som sakristia (SvK).	
1704	Nya bänkar (SvK).	
1708	Nummertavla (SvK).	
1729	Predikstolen målad (SvK).	
1754	Reparation av tornhuv (SvK).	
1751	Predikstolens baldakin inköpt från Fole kyrka (SvK).	
1758 (trol.)	Trädragstag i tornbågen (SvK).	
1760	Brudbänk (SvK).	
1767-68	Nya bänkar, målade av Nils i Stenkumla (SvK).	
1768	Trädragstaket målades (SvK).	
1700-tal	Mässingskrona (SvK).	
t. 1800-tal	Det sydöstra absidfönstret togs upp (SvK).	
1800-talet	Fönstren förstörades (GK).	
1852	Faltaken på kor och långhus ersatta med tegeltak (SvK; Sävetekning i ATA daterad 1864 visar dock faltak på hela kyrkan).	
1857	Fasaderna spritputsades (SvK).	
1876	Kyrkogårdsmur, stiglucka revs (SvK).	
1878	Trädplantering på kyrkogården (SvK).	
1882	Restaurering, delvis efter förslag av arkitekt E. V. Langlet: Ny inredning, bl.a. läktare, altarring, lösa bänkar istället för slutna bänkkvarter. Överkalkning av delar av målningarna i långhuset.	
1882	Triumfkrucifixet togs bort från triumfbågen, korbänken/sakristiskranket flyttades till korets nordvästra hörn. Södra långhus- och korfönstren vidgades, nytt rosettfönster ovanför västportalen. Omläggning av korets och långhusets tegeltak. Nya kolonetter i södra långhusportalen (?) (SvK). Dragstag i koret, tornpanel på absiden (?); finns år 1900 enl. foto i ATA).	
1886	Triumfkrucifixet hängdes upp på N korväggen. Dopfonten flyttades från ringkammaren till koret (SvK).	
1900	Tornhuv förstördes av brand (SvK). Det medeltida retabet sålt till SHM (GK).	
1901	Ny altartavla (kopia av 1300-talsretabet) efter ritning av C. W. Pettersson. Ny tornhuv efter ritning av Nils Pettersson (SvK).	

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	REF.
1902	Trädragstaget i tornbågen avlägsnat (SvK).	
1913	Vägg i tornbågen. Orgelharmonium på läktaren (SvK).	
1928	Triumfkrucifixet konserverades av konservator C. W. Pettersson varvid den medeltida törnekronan byttes ut (ATA). Krucifixet återupphängt i triumfbågen (SvK).	
1930	Sakristian byggdes efter ritningar av arkitekt Knut Nordensköld, Stockholm (GK; ATA). Värmeledning med lågtrycksånga (SvK).	
1932	Tegeltaket på koret lades om (ATA).	
1945	En ristning i putsen på tornkammarens S vägg i form av ett ornament, en kyrka och en man med sköld och svärd ridandes en drake noterades (ATA).	
1966-67	Ut- och invändig restaurering efter förslag av domkyrkoarkitekt Eiler Græbe, Lund (GF, ATA): Utvändig puts ersatt med fogstrykning. Omläggning av tegeltaken, murverksförstärkningar av kor och absid (ingenjör Gunnar Hammarlund, Göteborg; GA). Invändigt togs delar av muralmålningarna fram (konservator: Erik Olsson Sanda). Träväggen i tornbågen samt läktaren revs (GK). Elvärme installerades. (GF).	
1979	Restaurering och konservering av altartavla av Peter Tångeberg (ATA).	
1986	Utbyggnad av sakralskåp i sakristian (GF).	
1988	Ledstång vid västportalen (GF, ATA).	
1995-96	Utvändig och invändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby, entreprenör Gotlandsbyggen, Hemse: Delar av tornhuvuven byttes ut, ny panel och spirstock. Klockdäcket rengjordes, utkastaren byttes ut och klockbocken reparerades och tjärades. Takstolar reparerade på alla byggnadsdelar, kor- absid – och sakristitak fick ny bördning och falar. Fasader och ankarslutar rengjordes. Naturstensytor rengjordes och foglagades. Ljus- och ljudgluggar försågs med nät och fönsterbågar restaurerades. Åskskyddsanläggning kompletterad. Vindarna städades och inspektionsbryggor byggdes på samtliga vindar. Kolonnerten i ljudglugg åt S stabiliserades (GF, ATA).	
2000	Liggande kalkstenshäll konserverad av Stenkultur i Sthlm AB. Konservering av predikstolens baldakintak av Marja-Liisa Alm (GF).	
2002	Beslut om nytt Mariaaltare och minneslund (GF).	
2006	Beslut om förbättrad textilförvaring efter åtgärdsprogram av Lotine (GF).	
2009	Konservering av likvagn. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland (GF).	
2014	Ändring av minneslundens placering till ett område innanför kyrkogårdsmuren i den nordvästra delen (GM).	
2017	Invändig restaurering. Restaureringen omfattade rengöring av muralt måleri och odekorerade putsytor, dekorerad fast sten, fasta föremål samt demontering och ny installation av elsystem och komplettering av värmesystem och åskskydd. I restaureringen in gick också mindre fogkomplettering av de utvändiga fasaderna, foglagning och stabilisering av	

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	REF.
----	------------------	------

utvändiga trappor samt rengöring och konservering av sockeln med rundstavlistor. Entreprenör Byggnadshyttan Kalk & Bygg AB (GM).

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (24/10 2007).
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv. (Gotlands Museum).
GK	Lagerlöf-Svahnström, Gotlands Kyrkor, 1991
GKR	I. Rohr, Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985
Inskr	Inskrift i kyrkan
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens historiska museum, Stockholm
SvK	Sveriges Kyrkor
t.	Tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförelse av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag, SFS 1988:950 t.o.m SFS 2019:864

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet)*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM (Statens Historiska Museer)*, Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby

Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.

Inventering av inventarierna i Ganthen kyrka 1998-2000, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.

Inventering av Ganthen kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.

Inventering av Ganthen kyrkogård, utförd 2014 av Gotlands Museum.

Wennerstens brev finns utan dnr i Gotlands Museums arkiv. Till Kungl. Vetterh. Hist. Och Antikvitets Akademien från Oskar Vilh. Wennersten 14 april 1931.

Vård- och underhållsplan Ganthen kyrka 2010. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Johansson, T. (red.), *Inventarium över svenska orglar 1989:II*, Linköpings och Visby stift, 1990.

Lagerlöf, E., Svahnström, G., *Gotlands kyrkor*, 1991.

Rohr, I., *Gotlands kyrkklockor och ringningsseder*, 1985.

Utas, J., *Vårdplan för Ganthen kyrka*, 2010.

Svahnström, G., Svahnström, K., *Måleri på Gotland 1530-1830*, 1989.

Sveriges Kyrkor, Gotland band IV:2, 1952

Söderberg, B. G., *Gotländska kalkmålningar 1200-1400*, 1971.

Kartor

Skattläggningskarta Ganthen socken 1752. Lantmäteristyrelsen, H31-1:2.

Laga skiftes karta 1888. Lantmäteristyrelsen, H31-2:2.